

Antiszemitizmus és nemzetiszocializmus

Moishe Postone e tanulmánya több mint három évtizede, 1980-ban jelent meg (New German Critique, 19, 97-115). Miért döntöttünk most közzélé mellett? Egyrészt azért, mert a modern történelem fajgyűlölő „szelektív antikapitalizmusai” (melyek legfontosabb formája az antiszemitizmus) filozófiai szintű elemzésének talán legjobb dokumentuma ez a szöveg. Ez az egyik ok: Moishe Postone a modern antiszemitizmus világmagyarázatát Marx A tőkében kifejtett fétisfogalmával köti össze. A kapitalista társadalmi formák értékdimenziójának tulajdonságai – elvonság, megfoghatatlanság, egyetemesség, szüntelen mozgékonyság – a zsidó alakjában egy konkrét, „természeti” megtestesülést nyernek. A kapitalizmus minden társadalmi viszonyt, a természetet és a tőkerendszer szubjektumainak a pszichéjét egyaránt átjáró-szétrágó személytelen törvényszerűségei, kíméletlen dinamikája nem csak objektíve gyötri „alattvalóit”, hanem arra is sarkallja őket, hogy „hordozót” találjanak ennek a démoni, személytelen hatalomnak. Ez a hordozó a modern antiszemitizmusban a „zsidó” alakja lesz, akinek elpusztítását aztán a német nemzetiszocializmus programjává emeli. A zsidó itt nem pusztán egy népcsoport, ami sajátos vonásai miatt gyűlöletes (mint a történelmi zsidóellenességben és általában rasszizmusokban), hanem maga a megtestesült gonosz, a „konkrét”, a „természeti” (az ipari-„teremtő” tőke, a „kistermelő”, a német nép stb.) fölött uralkodó démoni erő, a kapitalizmus személytelen-absztrakt esszenciája. A Holokauszt „halálüzemeit” így a kapitalista termelés helyszíneinek ördögi kifordításának láthatjuk: míg az utóbbiban a konkrét termelés az absztrakt értéktermelés érdekében és függvényében történik, addig a haláltáborok a náci világnézetének megfelelően magát az absztraktságot próbálták megsemmisíteni, hogy „felszabadítsák” a kapitalizmus „konkrétságát” az absztrakt uralma alól. Postone írása figyelmeztetés a fasizmus (és konkrétan a náciizmus) túlzottan funkcionalista elméletei ellen: bár igaz, hogy a náci uralom a német nagytőke érdekeinek is megfelelt, de sem a dinamikája, sem iszonyatos következményei nem érthetők meg, ha nem vesszük tekintetbe e torz „antikapitalizmus” hatalmas mobilizációs-pszichológiai erejét, azt a tényt, hogy a náci vezetők jelentős része és követőik mozgalmukat a kapitalizmus bizonyos aspektusaival szembeni „lázadásként” fogták fel.

Ez a másik ok, amiért most magyarul közöljük ezt a klasszikus tanulmányt: úgy gondoljuk a fasizmus e tudatbéli gyökereinek a megértése nélkül sem megérteni nem lehet a mai szélsőjobboldal különböző formaváltozatainak a dinamikáját, sem a velük szembeni ellenállás stratégiáját kidolgozni. Ez ma Magyarországon különösen aktuális, hiszen a helyi perifériakapitalizmus embertelen viszonyai elleni „lázas” jelenleg tragikus módon szinte kizárólag szélsőjobboldali formát ölt, a Postone által leírt „szelektív antikapitalizmus” szinte minden vonását felmutatva. Másrészt Postone írása figyelmeztetés a baloldal számára is a „szelektív antikapitalizmus” veszélyeivel kapcsolatban: minden olyan kapitalizmus-kritika, ami a tőkerendszer speciális aspektusait emeli ki és támadja egyoldalúan, miközben elfelejti vagy akár „felmenti” a rendszer összefüggő totalitását, amellet, hogy félrevezető, rendkívül veszélyes is.

A „Holokausz” című TV-filmre adott széleskörű és heves társadalmi válasz Nyugat-Németországban több kérdést is felvet az antiszemitizmus és a nemzetiszocializmus viszonyával és e két jelenségről a Német Szövetségi Köztársaságban folyó közéleti vitával kapcsolatban.¹ Ezt a vitát egy szembeötlő antinómia jellemezte.

A liberálisok és konzervatívok, amikor a náci múltról beszéltek, a zsidók üldözésére és kiirtására tették a hangsúlyt, e múlt és a jelen közötti diszkontinuitást hangsúlyozva. A náciizmus más központi aspektusait elhanyagolták. Az antiszemitizmusra helyezett hangsúly azt a célt szolgálta, hogy kiemelje az állítólagos „teljes szakítást” a Harmadik Birodalom és a Szövetségi Köztársaság között, és hogy elkerülhetővé tegye a szembenézést a nemzetiszocializmus társadalmi és strukturális valóságával, amely nem vált semmivé 1945-ben. Sokatmondó, hogy miközben a nyugatnémet kormány kártérítést fizet a zsidóknak, ritkán teszi ugyanezt kommunistákkal vagy a náciizmussal szembenálló más, szintén üldözött radikális ellenzékiekkel. Az „ellenállás”, amit hivatalos tiszteletadás övez, 1944. július 20-é. Másszóval, az, ami a zsidókkal történt, instrumentalizálódott, és a jelenlegi berendezkedés legitimációs idológiájaként szolgál. Ez az instrumentalizáció azért volt lehetséges, mert az antiszemitizmust mint az előítélet egy formáját állították be, mint egy bűnbakképzési ideológiát – és ez a felfogás elhomályosítja az antiszemitizmus és nemzetiszocializmus közötti lényegi kapcsolatot.

Ami a baloldalt illeti, a német baloldal tipikusan a nemzetiszocializmus a kapitalizmus számára betöltött funkcióját hangsúlyozta: a munkásosztály szervezeteinek szétrombolását, a náci szociál- és gazdaságpolitikát, az újrafelfegyverkezést, az expanzionizmust, valamint a náci párt és állam társadalom fölötti uralmának bürok-

ratikus mechanizmusait. A Harmadik Birodalom és a Szövetségi Köztársaság közötti folytonosság elemeire itt nagy hangsúly esett. A zsidók kiirtása, természetesen, itt sem volt ignorálva. De mégis, ez utóbbi általában sietősen bekerült az előítélet, diszkrimináció és üldözés általános kategóriái alá.² Más szavakkal, a zsidók kiirtását a náciizmus mint olyan elemzésének keretein kívül tárgyalták. Az antiszemitizmust mint a náciizmus marginális, nem pedig központi momentumát ragadták meg. A kettő közötti lényegi kapcsolatot a baloldal is elhomályosította.

Mindkét említett értelmezés a modern antiszemitizmust mint zsidóellenes előítéletet fogja fel, mint az általában vett rasszizmus egy esetét. Az antiszemitizmus tömeglélektani természetét hangsúlyozva lehetetlenné teszik, hogy ez az elemzés a nemzetiszocializmus társadalmi-gazdasági vizsgálatának része legyen. Esszém második részében vázolni fogom a modern antiszemitizmus egy olyan értelmezését, amely rámutat lényegi kapcsolatára a nemzetiszocializmussal, így megpróbálva meghaladni a fenti értelmezési antinómiát, egyben kísérletet téve az európai zsidóság kiirtásának értelmezésére.

Az antiszemitizmus fent vázolt értelmezésének gyenge pontjai különösen világossá váltak a „*Holokauszt*” c. film adásait a nyugat-német TV-ben követő viták során. A meghívott szakértők a legjobbak a leíró információk bemutatásában voltak: a koncentrációs táborokon belüli körülmények, az *Einsatzgruppen*-ek tevékenysége és összetétele (SS és rendőrségi egységek egyaránt), a cigányok tömeges meggyilkolása, valamint a zsidó ellenállás mértéke és problémái mind szóba kerültek. Azonban szinte teljes volt a tanácstalanság, amikor megpróbálták megmagyarázni az európai zsidóság kiirtását. A kérdéssel elsősorban a többségi lakosság hiányzó civil kurázsijának szempontjából foglalkoztak (ezzel azt implikálva, hogy a német lakosság jelentős többsége legalábbis passzív módon ellenezte a nemzetiszocializmust), vagy a „másiktól” való félelem és a vele szembeni gyanakvás általános kérdése kontextusában, vagy pedig az egyén pszichológiájának terminusaiban („a mindannyiunkban ott rejtőző Dorf”³). Viszonylag kevés szó esett az antiszemitizmusról, és nem történt kísérlet a modern antiszemitizmus szűkebb definiálására és a náciizmussal való összekapcsolására. Így a kérdés, hogy miként történhetett meg az, ami történt, szükségszerűen szónoki kérdés maradt csak, a szégyen és elborzadás kifejeződése.

A film által kiváltott elborzadás és szégyen miatt a vita egyre inkább arra a kérdésre összpontosult, hogy a németek tudták-e mi történik a zsidókkal – a kérdés igen heves és az érzelmeket felkavaró vitákat váltott ki mind a TV-ben, mind a sajtóban.⁴ A felvételek bemutatásával, amelyeken zsidókat tömegesen agyonlövő *Einsatzgruppe*-k voltak láthatók, a TV-sorozat aláásta azt a fikciót, hogy a náci népiértés egy maroknyi ember „belügye” volt csak, akik hermetikusan elzárt kör-

nyezetben tevékenykedtek, mind a legtöbb katonától, mind a német lakosságtól elszigetelve. A tényt, hogy több millió zsidót, oroszot és lengyelt gyilkoltak meg vagy éhezettek halálra a táborokon kívül a Wehrmacht tudtával és – időnként – aktív részvételével, nem lehetett továbbra is elfojtani a társadalom tudatában.⁵ A TV-filmre adott társadalmi válasz világossá tette, hogy sok millió német igenis tudott róla, hogy mi történik, ha nem is tudott minden részletet.

Ez utóbbi tény problematikussá teszi a tipikus háború utáni német attitűdöt, miszerint az európai zsidóság kiirtása és más náci emberiségellenes bűnök nem voltak széles körben ismertek. Nyilvánvaló, hogy a tudásnak ez a tagadása a bűn tagadására tett kísérlet volt. Ezen túl azonban még mindig lehetne úgy érvelni, hogy ha az emberek tudták is, nem sokat tehetek volna. A náci bűnökről való tudás még nem egyenlő a bűnösséggel. Továbbá, mi volt a jelentősége e tudás tagadásának a háború után, amikor már a legtöbb ember biztosan tudta mi történt?

A háború utáni ragaszkodást ahhoz, hogy az emberek nem tudták mi történik, valószínűleg úgy kell értelmeznünk mint a kitartó ragaszkodást ahhoz hogy továbbra sem *akarták* tudni. A „mi nem tudtuk” úgy értendő: „*még mindig* nem akarunk tudni róla”. Amennyiben bevalljuk (még ha *post factum* is), hogy tudtunk róla, ez szükségszerűen belső eltávolodást követel meg a korábbi azonosulással, és ezáltal politikai s társadalmi következményei lettek volna. Ha az emberek nyitottak lettek volna erre a tudásra, megtörténhetett volna az, ami olyan látványosan hiányzott: a hatalmas mértékű társadalmi elborzadás és az igazságtevés kikövetelése. Talán ekkor nem lett volna lehetséges, hogy olyan sok náci közszolga, jogász és bíró maradjon meg pozíciójában a Szövetségi Köztársaságban.⁶ A tömeges náciellenes felháborodás azonban nem volt napirenden. A cél a „normalitás” volt, bármi áron – amelyet anélkül akartak elérni, hogy szembenéztek volna a múlttal. Az erős azonosulást a múlttal nem haladta meg a társadalom, hanem egyszerűen betemette *Volkswagen*-ek hegyei alá.

Az eredmény a pszichés tagadás és elfojtás lett. Számos interpretációja van e masszív pszichés elfojtás természetének és okainak: a büntetéstől való félelem, a szegény, a továbbra is meglévő azonosulás vagy tagadása a korábban igen erős azonosulásnak, meghaladása helyett (vö. Mitscherlichs tézisével a gyászra való képtelenségről). Az elfojtás ténye mindenestre vitathatatlan. Ez egyfajta kollektív alvajáráshoz vezetett: a lakosság többsége alvajáróként, múltját elfojtva botladozott keresztül a hidegháborún és a német „gazdasági csodán”, egészen a diáklázadásokig, amikor újra megjelent a politika mint olyan.

Ez az alvásszerű állapot, legalábbis pillanatnyilag, most megtört a „*Holokauszt*” c. TV-film hatására. Ez valószínűleg legalább annyira az eltelt idő következménye, mint a filmé. Harmincnégy évvel a máso-

dik világháború után mintegy megint lelassult a történelem. A háború utáni időszak – a világ gyors átstrukturálása két ellenséges geopolitikai táborra; a gazdasági fellendülés periódusa, amikor a boldogság kulcsának a fogyasztói életforma tűnt; majd a diáktüntetések periódusa, amikor a boldogság kulcsának a politikai cselekvés élményét [experiential politics] kiáltották ki – totális jövő felé fordulása véget ért. A múlt, amit rég magunk mögött hagyottunk gondoltunk, visszatért. Valójában mindvégig magunk mögött húztuk, karnyújtásnyira jelenünktől. Most a múlt velünk létezése láthatóvá vált. Ugyanakkor túlságosan korai még eldönteni, hogy a „*Holokauszt*”-ra adott reakciók a múlttal való olyan szembenézéshez fognak-e vezetni, amelyek hosszú távon ható következményei lesznek, vagy pedig egy gyorsan múló katarzissá fognak bizonyulni csak.

II.

A náci múlt ismeretének problémája igen specifikus és nem azonnal nyilvánvaló szerepet játszott a német újbaloldalon. Ez a múlt, illetve kollektív pszichés elfojtása nagyon fontos momentumok voltak az újbaloldal kialakulásában. Annak ellenére, hogy voltak viták a nácizmusról és a Holokausztról a baloldalon, az utóbbi idő frankfurti beszélgetései egy rendkívüli jelenséget hoztak a felszínre. Míg az újbaloldal idősebb generációjának nagy része a hatvanas években intenzíven foglalkozott a kérdéssel, az 1968-ban és utána politikailag aktívva vált fiatalabb generációból igen sokan, talán a nagy többség, soha nem látott dokumentumfilmeket vagy dokumentumokat az európai zsidóság kiirtásáról. Ennek a generációnak a „*Holokauszt*” igazi sokk volt. Ez volt az első alkalom, hogy konkrétan és „zsigerileg” szembe kellett nézniük a zsidók sorsával. Természetesen eddig is ismerték a tényeket, de nyilvánvalóan csak absztrakt módon. A borzalom valóságával soha nem néztek szembe konkrétan. Ennek a szembenézésnek az elmaradása visszatükröződött abban, ahogy az 1968 utáni német újbaloldal a történelemhez viszonyult, illetve a nemzetiszocializmust értelmezte.

A késő hatvanas és kora hetvenes években az újbaloldal sokkal több figyelmet szentelt a munkásosztály mozgalmai – különösen 1918 és 1923 közötti – történetének, valamint a náccikkal szembeni ellenállásnak, mint magának a nemzetiszocializmus történetének. A történelem tanulmányozása azonosulási pontok keresésévé vált – és ez a keresés a náci múlt miatt különösen intenzív volt. A Harmadik Birodalommal való történelmi szembenézés így viszont mégis elmaradt. Az első világháború utáni forradalmi momentumokra való összpontosítás elhomályosította azt a tényt, hogy ez a történet véget ért, legkésőbb 1933-ban és már nem jelent egy élő történelmi hagyományt – sem az

NSZK-ban, sem az NDK-ban. Az azonosulási igény a Hitlerrel szembeni ellenállás hangsúlyozásához vezetett, elkerülve a náci rezsim népszerűségével való szembenézést. Egyben azt is megakadályozta, hogy megértsék az európai zsidók helyzetét 1933 és 1945 között. A „zsidók ellenállásának hiánya” inkább implicit váddá vált, mintsem a gondosabb elemzés kiindulópontjává.

A valós tudás hiánya a náciak tetteiről Lengyelországban és a Szovjetunióban, a gettóban és a haláltáborokban, hiányos képhez vezetett a náciizmusról. Az eredmény olyan analízis volt a nemzetiszocializmusról, amely leginkább a jelenség 1933 és 1939 közötti időszakának momentumaiából merített: terrorisztikus, bürokratikus rendőrállam, amely a nagytőke közvetlen érdekeinek megfelelően működik, autoriter struktúrákra építi hatalmát, dicsőítve a családot és felhasználva a rasszizmust, mint a társadalmi kohézió egy eszközét. Ezt az analízist tovább erősítette az a kommunista szokás, hogy inkább fasizmusról, mintsem náciizmusról beszéljenek, a náciizmus osztályfunkcióját kiemelve, más momentumokat viszont kizárva az elemzésből. Azaz, mind a nem-dogmatikus baloldal, mind az ortodox marxisták úgy kezelték az antiszemizmust, mint ami lényegtelen kísérőjelensége a nemzetiszocializmusnak. Ezáltal a náci emberiségellenes bűntettek elszigeteltek maradtak a nemzetiszocializmus társadalmi-történeti vizsgálatától. Ennek egyik következménye, hogy a haláltáborok az általában vett imperialista (vagy totalitárius) tömeggyilkosság egy példjaként jelennek meg, vagy pedig megmagyarázhatatlanok maradnak.

A ragaszkodás a szembenezéshez a náciizmus specificitásával és az európai zsidóság kiirtásával gyakran ahhoz a félreértéshez vezet Németországban – a baloldalon is –, hogy itt egyfajta vádról van szó, miszerint a terror, a tömeggyilkosság, a rasszizmus és az autoritarizmus német monopóliumok. Ez a félreértés védekező reakciókhoz vezet. Egy tipikus példa: a náciizmus említése egy német előtt hasonló atrocitások (Vietnám, Palesztína stb.) felhozásának azonnali „ellenválaszát” váltja ki. A nemzetiszocializmus baloldali elméletei is gyakran ezt a védekező jelleget fejezik ki. Az objektivistikus elméletek Horkheimer diktumát a fasizmus és a kapitalizmus kapcsolatáról, gyakran a kettő *azonosságára* egyszerűsítik le, vagy a kettőt ökonomisztikus módon hozzák összefüggésbe. A szubjektivistikus elméletek (mint például Theweleit-é, amely a náciizmussal a férfi vágyképek kontextusában foglalkozik?) szintén elhanyagolják a nemzetiszocializmus specifikus jellegét. A Harmadik Birodalom a tőkével vagy a patriarchátussal azonosítatik, azaz történelmileg nem-specifikus módon fogják föl.

Az elméletalkotás maga is a pszichés elfojtás egy formájává vált. Olyan fogalmak születtek, amelyek a náciizmus közvetlen észlelésének *blokkolására* szolgáltak, a náciizmus valóságának megragadása és érthetővé tétele helyett. Az elemzés funkciójának ez az átalakulása

véleményem szerint a háború utáni generáció a náci múlttal kapcsolatban érzett iszonyatának és büntudatának következménye volt. Ez a büntudat nehezen megfogható és kezelhető volt, amennyiben ugyanis nem valódi bűn következménye volt. Az iszonyat és büntudat kombinációja a náciizmussal való intenzív foglalkozáshoz vezetett – azonban defenzív reakciók által átítatva, ami megakadályozta a múlt specifikus jellegével való szembenézést. Sokan úgy érezték, ennek a specifikus jellegnek a beismerése a bűn beismerését jelenti. Ennek eredménye az lett, hogy a náciizmus üres absztrakcióvá vált, amely a kapitalizmussal, a bürokráciával és tekintélyuralmi struktúrákkal van összefüggésben – mintegy a mindnyájunk által ismert „normalitás” egy eltúlzott verziója. Ezáltal nem egyszerűen a német történelmi múlt specifikus jellege sikkadt el, hanem a „fasizmus” kifejezése is elhasználódott retorikailag, ezáltal elértéktelenedve. Egyrészt az egyoldalú hangsúly a nemzetiszocializmus fent említett mozzanataira ignorálta polgárelles aspektusait: a lázadó jelleget, az *establishment* és a kapitalista hétköznapi szürkeségének gyűlöletét. Másrészt az autoritárius kapitalizmus az NSZK-ban megélt jelenével – amely jelennek számos folytonos eleme volt a náci múlttal – való harcot a fasizmussal szembeni direkt harcként lehetett értelmezni, ezáltal a jelenben megpróbálva kompenzálni az egykori német ellenállás hiányát. Az effajta tendenciák erősen megjelentek a hetvenes évek politikai vitáiban Frankfurtban, amelyeket igen nagy mértékben determinált a nyugat-német földalatti ellenállás elméletével, stratégiájával és taktikájával való konfrontáció. Igen sok politikai projekt az NSZK-ban manapság a „tanulni a múltból” jelszava alatt fut. A politikai érdeklődés és aktivitás fókuszpontja Nyugat-Németországban az állami represszióval és a Berufsverbot-tal szembeni harc, a polgári szabadságjogok megcsorbítása, a bírósági eljárások, a politikai bebörtönzöttek (illetve, igazság szerint, minden bebörtönzött) elképesztő kezelése, a külföldi munkások diszkriminációja, a rasszizmus, a nukleáris energia politikai és ökológiai következményei. De szükség van mindezekhez a náci múltból való tanulásra? Nyilván mindezek a harcok egy autoritárius állam ellen irányulnak. De az autoritárius állam meghatározása még korántsem meríti ki a nemzetiszocializmus fogalmát. Ezeket a kampányokat – bármilyen fontosak is – úgy beállítani, mint a „múltból tanulni” példáit némileg félrevezető, mivel a tanulás egy kissé túl gyors és részben legalábbis a múlt specifikumainak a letagadását, az attól való menekülést jelenti.

Ennek a menekülésnek a következményei ellentmondásosak. Kétlem, hogy lenne még egy baloldali Nyugaton ami olyan nyitott és tudatos lenne más országokban zajló fejleményekkel kapcsolatban, mint a nyugatnémet. Ugyanakkor az ember egyfajta kétségbeesést és identitáskeresést érez a mélyben, abban, ahogy a nem-dogmatikus baloldal jelentős része más országok eseményeihez reflektálatlan

módon viszonyul – kezdve az 1969-es olasz „forró ösztől”, át a Fekete Párducokon, Palesztínán, Portugálián, az USA-n belüli alternatív projekteken keresztül, az olaszországi „nagyvárosi indiánokig” [*Indiani Metropolitan*] vagy a francia „új filozófiáig” stb.

A tanulás és az elfojtás, a menekülés és az azonosulási igény legtisztábban a német újbaloldal Izraellel kapcsolatos attitűdjeiben fejeződtek ki. Semelyik másik nyugati baloldal sem volt olyan filoszemita és pro-cionista, mint a német 1967 előtt. Valószínűleg szintén nem volt más baloldal, ami aztán olyan hevesen azonosult volna a palesztinok ügyével. Az, amit itt „anticionizmusnak” neveztek valójában olyan mértékben érzelmileg és pszichésen töltött volt, hogy az jócskán túlment a cionizmus politikai és társadalmi kritikáján. Maga a szó is – cionizmus – olyan mértékben negatív vonzatú lett, mint a náciizmus, abban az egy országban, ahol a baloldalnak ennél körültekintőbbnek kellett volna lennie⁸. A fordulat az 1967-es háború volt. Azt gondolom, hogy itt egyfajta pszichológiai átfordulás történt, ahol a győztesként látott zsidók a náci múlttal lettek azonosítva – pozitív értelemben a német jobboldal, és negatív értelemben a baloldal számára. Az áldozatok, a palesztinok, pedig a zsidókkal lettek azonosítva. Nem elhanyagolható tény ebben a tekintetben, hogy az átfordulás kiváltó oka nem a palesztinok kiűzése és szenvedése volt, ami jóval 1967 előtt történt, hanem az izraeliek sikeres „Blitzkrieg”-je. A filoszemitizmus megmutatta másik oldalát: ha a zsidók nem áldozatok, tehát erkölcsösök, hanem brutálisak és rasszisták, akkor szükségszerűen „nácik”. Mi több, az 1968-as karameh-i ütközet után a palesztinok „jobb zsidóknak” bizonyultak: ti. ellenálltak. Végre adódott egy lehetőség a „zsidókkal” és az *ellenállásukkal* való azonosulásra. A cionizmus elleni harc a náci múlttal szembeni rég áhított harccá alakult át, *megszabadulva a büntudattól*.

A pszichológiai átfordulás ciklusainak leggroteszkebb megnyilvánulása az 1976-os entebbe-i túszejtés volt. Egy *Air France* gép eltérítése után minden *nem* zsidó utast szabadon engedtek a túszejtők. A túsok a zsidó utasok lettek. (Nem pedig egyszerűen az izraeliek – már ez is épp elég borzalmas lett volna.) Ez a „kiválasztási” procedúra többek között két fiatal német baloldali műve volt, kevesebb mint négy évtizeddel Auschwitz után! Nyilvánosan észlelhető negatív reakciót a német újbaloldalon – hogy általános közfelháborodásról ne is beszéljünk – nem láthattunk. A „tanulni a múltból” jelszava korántsem vált valósággá. Valósággá válását meggátolta a büntudat, akadályozta a tudatlanság és elfojtotta a totális azonosulás tárgyainak lázas keresése.

Nagyon is lehetséges természetesen, hogy a német baloldal azonnali problémái sokkal inkább egy egyre inkább autoritáriussá váló technokratikus kapitalizmussal kapcsolatosak, mintsem a náciizmussal vagy az antiszemizmussal. Mégis, ennek a múltnak a súlya túlságosan nagyoknak bizonyult ahhoz, hogy ignorálni lehessen,

a próbálkozás, hogy félresöpörjék a múltat a jelennel való szembenézés érdekében nem működött. Az elfojtott múlt ott maradt, a felszín alatt tovább hatott, és végsősoron meghatározta a jelen kezelésének módját is.

III.

Ezzel a múlttal való szembenézésnek fontos aspektusa lenne megpróbálni felfogni mi is az antiszemitizmus, és mi a viszonya a nemzetiszocializmushoz, megpróbálni megérteni az európai zsidóság kiirtását. Ez lehetetlen addig, amíg az antiszemitizmust mint a rasszizmus *sans phrase* egy formáját fogjuk föl, és amíg a náciizmust kizárólag a nagytőke érdekeiben működő terrorisztikus-bürokratikus rendőrállam kategóriáiban értelmezzük. Auschwitz, Belzec, Chelmno, Maidenek, Sobibor és Treblinka nem hiányozhat a nemzetiszocializmus értelmezéséből. Ugyanis ez utóbbiak logikus végpontját jelentik a nemzetiszocializmusnak, nem pedig legborzalmasabb, de lényegtelen kísérőjelenségét. Semmilyen analízise a nemzetiszocializmusnak, amely nem képes megmagyarázni az európai zsidóság kiirtását nem tekinthető adekvátnak.

Nem az a szándékom itt, hogy megmagyarázzam miért Németországban tört át és vált hegemónná a náciizmus és a modern antiszemitizmus. Ehhez a német történelmi fejlődés specifikus jellegének vizsgálatára lenne szükség, amelyről már igen sokat írtak. Esszém célja inkább az, hogy megvizsgáljuk *mi* is volt az, ami áttört – azaz, körvonalazni egy olyan elemzést, amely megragadja a modern antiszemitizmus azon aspektusait, melyek megmutatják a nemzetiszocializmushoz fűződő lényegi kapcsolatát, ezáltal hozzásegítve minket az európai zsidóság kiirtásának megértéséhez. Ez az elemzés szükségszerű előfeltétele a nemzetiszocializmus németországi győzelmének adekvát megértésének.

Az első lépés a Holokauszt és a modern antiszemitizmus specifikálása kell, hogy legyen. A modern antiszemitizmus komoly és intenzív vizsgálatának hiánya inadekváttá tesz minden ilyen megértési kísérletet az európai zsidóság kiirtásáról. A kérdést nem kvantitatív módon kell feltenni, a meggyilkoltak számát vagy a szenvedés mennyiségét firtatva. Túlságosan sok történelmi példát is ismerünk a tömeggyilkosságra és népirtásra. (Példának okáért: sokkal több oroszot öltek meg a náci, mint zsidót.) A kérdés sokkal inkább a *kvalitatív egyedülállóság*. Az európai zsidóság kiirtásának bizonyos aspektusai megmagyarázhatatlanok maradnak mindaddig, amíg az antiszemitizmust mint az általában vett előfeltételt, idegengyűlölet és fajgyűlölet egy konkrét példaként fogjuk föl, egy bűnbakképzési stratégiaként, amelynek áldozatai bármelyik másik csoport tagjai is könnyen lehettek volna.

A Holokauszt sajátosságai között egyrészt a küldetésudatot találjuk, másrészt az érzelmek és a direkt gyűlölet (pogromokkal összehasonlítva például) viszonylagos és – ami a legfontosabb – a funkcionalitás teljes hiányát. A zsidók kiirtása nem valamilyen más célhoz vezető eszköz volt. Kiirtásuk nem katonai okokból vagy az erőszakos földszerzés érdekében történt (mint például az amerikai őslakosok, vagy a tasmánok esetében), vagy pedig azért, hogy megsemmisítsék a társadalom azon csoportjait, akik körül az ellenállás legkönnyebben kialakulhat, hogy ezután a népesség maradékát mint helóákat lehessen kizsákmányolni (ahogy a nácik a lengyelekkel és oroszokkal tették), vagy bármilyen más „külsődleges” okból. *A zsidók kiirtása nem csak hogy totális volt, hanem egy önmagáért való cél volt – kiirtani a kiirtásért –, amely minden mással szemben elsőbbséget élvezett.*⁹

A Holokauszt semmilyen funkcionalista magyarázata és az antiszemitizmus semmilyen bűnbakelmélete nem tudja megmagyarázni a következőt: a háború utolsó éveiben, miközben a német csapatokat fokozatosan szorította vissza a Vörös Hadsereg, a járművek jelentős részét a zsidók gázkamrába szállítására használták, a hadsereg ellátása helyett. Ha az európai zsidóság kiirtásának ezt a *kvalitatív egyedülállóságát* tudatosítjuk, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a kapitalizmus, a fajgyűlölet, a bürokrácia, a szexuális elfojtás vagy az autoritárius személység fogalmait használó elméletek túlságosan általánosak. A Holokauszt sajátos jellege egy sokkal konkrétabb mediációt igényel, hogy egyáltalán megkíséreljük megértését.

Az európai zsidóság kiirtása természetesen összefügg az antiszemitizmussal. Az előbbi specifikus jellegét össze kell kötni az utóbbiival. Továbbá, a modern antiszemitizmust a náciizmussal mint mozgalommal való összefüggésben kell megérteni – egy mozgalommal amely saját önértelmezésében egy lázadás volt.

A modern antiszemitizmus, amelyet nem szabad összekeverni a mindennapos zsidóellenes előítélettel, egy ideológia, egy gondolkodásforma, amely a késő tizenkilencedik században jelent meg Európában. Kialakulása előfeltételezte az antiszemitizmus – ami szinte mindig integráns része volt a keresztény nyugati civilizációnak – korábbi formáinak több évszázados meglétét. Az antiszemitizmus összes formájának közös vonása a zsidóknak tulajdonított erő [power] mértéke: képesség Isten meggyilkolására, a pestisjárvány elindítására, majd később a kapitalizmus és a szocializmus létrehozására. Más szavakkal, a modern antiszemitizmus erősen manicheus jellegű, ahol a zsidók játszák a sötétség gyermekeinek szerepét.

Nem csak a zsidóknak tulajdonított hatalom [power] mértéke, hanem minősége is megkülönbözteti az antiszemitizmust a fajgyűlölet más formáitól. A fajgyűlölet valószínűleg minden formája tulajdonít valamilyen potenciális erőt a másiknak. Ez az erő azonban általában konkrét – anyagi vagy szexuális – az elnyomottak (az „elfojtottak”),

az „*Untermenschek*” potenciális ereje. A zsidóknak tulajdonított hatalom nem csak sokkal nagyobb és „valóságosabb” (nem pedig csak potenciális), hanem egészen más jellegű is. A *modern* antiszemitizmusban ez az erő rejtélyes módon megfoghatatlan, absztrakt, univerzális. Ez az erő nem a maga konkrétságában jelenik meg, hanem egyfajta hordozót, kifejezési formát kell találnia. Mivel ez az erő nem kötődik semmi konkrétéhoz, „gyökértelen”, ezért szinte végtelen kiterjedésű és rendkívül nehéz megfékezni. Különböző jelenségek mögött áll, de nem azonos azokkal. Forrása így rejtett – összeszküvésekben rejlik. A zsidók egy hatalmas erejű, megfoghatatlan, nemzetközi összeesküvés képviselői.

Ennek a vízióknak egy szemléletes példája egy náci poszter amely Németországot ábrázolja – egy izmos, tisztességes munkásként megjelölve –, akit Nyugatról egy kövér, plutokratikus John Bull fenyeget, Keletről pedig egy brutális, barbár bolsevik komisszár. Azonban ezek az ellenséges erők valójában csupán bábok. A földgolyó mögül kinéz ugyanis a zsidó alakja, aki e bábok drójtait kezében tartja. Ez a vízió korántsem volt a náci monopóliuma. Általában jellemző a modern antiszemitizmusra, hogy a zsidókat feltételezi e két „látszólag” elmentéses erő, a plutokratikus kapitalizmus és a szocializmus, mögött. A „nemzetközi zsidóság” emellett az „aszfaltzsungelek”, a kialakuló megalopoliszok lakójaként jelenik meg, a „vulgáris, materialista és modern kultúra” létrehozója és általában minden olyan erő mögött ott van, ami a hagyományos társadalmi csoportok, értékek és intézmények hanyatlásához hozzájárul. A zsidó idegen, veszélyes, destruktív erőként jelennek meg, aki aláássa a nemzet „egészségét”. A modern antiszemitizmusnak így nem csupán szekuláris tartalma a jellemzője, hanem szisztematikus jellege: világmagyarázatnak mondja magát – egy olyan világ magyarázataként, ami igen gyorsan vált túlságosan bonyolulttá és fenyegetővé sok ember számára.

A modern antiszemitizmusnak ez a leíró meghatározása, bár szükséges az általában vett előítélettől és fajgyűlölethez való megkülönböztetéséhez, önmagában még nem elégséges a náciizmussal való lényegi kapcsolat kimutatásához. Azaz ezen a szinten még nem értük el azt a célt, hogy meghaladjuk a náciizmus társadalmi-történeti elemzése és az antiszemitizmus vizsgálata szokásos elkülönülését.

Amire szükség van, az a fent leírt antiszemitizmus olyan *magyarázata*, ami képes a két jelenség közvetítésére. Olyan történelmi kategóriák kell, hogy adják a magyarázat alapját, amelyek a nemzeti-szocializmus megmagyarázására is használhatók. A szándék itt nem az, hogy tagadjuk a társaslélektani vagy pszichonanalitikus magyarázatok¹⁰ relevanciáját, hanem hogy kijelöljük a történeti-ismeretemeleti vonatkoztatási keretet, amelyen belül aztán a további pszichológiai specifikálás megtörténhet. Ennek a vonatkoztatási keretnek képesnek kell lennie befogadnia a modern antiszemitizmus specifikus tartalmát

és történelminek kell lennie, azaz hozzá kell járulnia annak megértéséhez, hogy ez az ideológia miért vált olyan elterjedtté az adott történelmi pillanatban – a kései tizenkilencedik századtól kezdve. Ilyen keret nélkül minden magyarázatkiállítás, ami a szubjektivitásra fókuszál történelmileg meghatározatlan marad. Amire tehát itt szükség van, az a társadalmi-történelmi ismeretelmélet fogalmaival operáló magyarázat.

Az antiszemitizmus teljes problematikájának kifejtése túlmenne ennek az esszének a határain. Az itt kifejtett fő érv a következő: a modern antiszemita világnézet gondos vizsgálata megmutatja, hogy e gondolkodásformában az ipari kapitalizmus gyors kibontakozása szerteágazó társadalmi hatásaival a zsidó alakjában személyesül meg és azonosíttatik. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a zsidókat pénztulajdonosokként írják le, mint a hagyományos antiszemitizmusban, hanem felelőssé teszik őket a gazdasági válságokért és a zsidókhoz kötik a gyakran traumatikus társadalmi változás folyamatait, amelyek a gyors iparosodásból származnak: a robbanásszerű urbanizációt, a hagyományos társadalmi osztályok és rétegek hanyatlását, a nagy és egyre inkább szervezett ipari munkásság kialakulását és így tovább. Más szavakkal a tőke absztrakt dominanciája, amely – különösen a gyors iparosodás során – az embereket számukra érthetetlen dinamikus erők forgatagába lökte, mint a nemzetközi zsidóság dominanciája fogalmazódik itt meg. Ez különösen igaz volt olyan országokban, mint Németország, ahol az ipari kapitalizmus kifejlődése nem csak hogy nagyon gyors volt, hanem egy korábbi burzsoá forradalom és a liberális értékek és politikai kultúra ezt követő hegemónná válása nélkül valósult meg.

Mindez idáig azonban csak egy első közelítés. A megszemélyesítést leírtuk, de nem magyaráztuk meg. Az ismeretelméleti megalapozás még hiányzik. Számos magyarázatkiállítás ismerünk itt. A probléma ezekkel az elméletekkel, mint amilyen például Max Horkheimeré¹¹, melyek a zsidók a pénzzel és a forgalmi szférával való azonosítására koncentrálnak, hogy nem tudnak elszámolni azzal az elképzeléssel, hogy a zsidók egyben a szociáldemokrácia és a kommunizmus mozgató erői is. Első ránézésre azok az elméletek, mint George Mosse-é¹², amelyek a modern antiszemitizmust mint a modernitás elleni lázadást fogják föl, kielégítőbbnek tűnnek. A probléma ezzel a megközelítéssel azonban az, hogy a „modern” nyilván magában foglalja az ipari tőkét, amely viszont, mint az közismert, épp, hogy *nem* volt az antiszemita támadások célpontja, még a gyors iparosodás időszakában sem. Amire tehát szükség van, az egy olyan megközelítés, amely által megkülönböztethetővé válik, hogy mi a modern kapitalizmus, és hogy minek tűnik, azaz lényege és megjelenése. A „modern” fogalma nem tesz lehetővé egy ilyen megkülönböztetést.

Ezek a megfontolások elvezetnek Marx fétisfogalmához, amelynek Marx által szánt funkciója az volt, hogy egy társadalmi-történelmi

tudáseméletet adjon a kapitalista társadalmi viszonyok lényege és látszólagos-látható megjelenési formájuk közti különbségről.¹³ Ha megvizsgáljuk a modern antiszemitizmus által a zsidóknak tulajdonított erő specifikus tulajdonságait – absztraktság, megfoghatatlanság, egyetemesség, mobilitás – megdöbbentő, hogy mindegyik a Marx által elemzett társadalmi formák értékdimenziójának* a tulajdonsága is. Továbbá, ez a dimenzió – csakúgy, mint a zsidók feltételezett hatalma – nem jelenik meg mint olyan, hanem valamilyen anyagi hordozóra van szüksége, mint például az áru. A hordozónak így „kettős természete van”: értéke és használati értéke is.

Ezen a ponton hozzákezdhetünk a tőkés társadalmi viszonyok rövid elemzéséhez, hogy megmagyarázzuk a fent leírt megszemélyesítést és megoldjuk a problémát, miért van az, hogy a modern antiszemitizmus, amely a „modernség” oly sok aspektusa ellen háborog, feltűnően hallgat az ipari tőkérről és a modern technológiáról, vagy egyenesen pozitív módon viszonyul hozzá.

Az áruforma példájával kezdem az elemzést. Az áruban rejlő dialektikus feszültség érték és használati érték között megköveteli, hogy ez a „kettős természet” külsőleg az értékforma anyagi formájában jelenjen meg, „megduplázódva”, egyrészt mint pénz (az érték külsődleges-látható [manifest] formája), másrészt mint áru (a használati érték külsődleges-látható formája). Ennek a külsődlegessé válásnak az eredménye az, hogy az áru, habár valójában egy társadalmi forma, amely egyszerre fejezi ki az értéket és használati értéket, úgy tűnik, mintha csak az utóbbit tartalmazná, azaz tisztán anyagi és „dologi” [thingly] entitásnak tűnik. Ezzel szemben a pénz az érték kizárólagos hordozójaként jelenik meg, azaz a tisztán absztrakt megnyilvánulásaként, maga az áru értékdimenziójának külsődlegessé tett látható megnyilvánulása helyett. Ezek a kapitalizmusra sajátosan jellemző, anyagi formában megtestesülő társadalmi viszonyok úgy tűnnek föl – ezen az elemzési szinten – mint a pénz (amely absztrakt entitás és „minden gonosz gyökere”) illetve a „dologi” természet ellentéte. A tőkés társadalmi viszonyok úgy tűnik mintha kizárólag az absztrakt dimenzióban találnák meg kifejeződésüket, mint például a pénz, illetve mint külsődleges, absztrakt, univerzális „törvényszerűségek”.¹⁴

Egy aspektusa a fértisnek tehát, hogy a tőkés társadalmi viszonyok nem mint olyanok jelennek meg, hanem antinómikus formában, mint az absztrakt és a konkrét ellentéte. Mivel, ezen túl, az antinómia mindkét oldala tárgyiasult, ezért mindkettő mint kvázi-természeti jelenik meg: az absztrakt dimenzió mint „objektív”, „természeti” törvények összessége; a konkrét dimenzió pedig mint tisztán „dologi” természet. *A kapitalizmust jellemző elidegenedett társadalmi viszonyok egy kvázi-természeti*

* value dimension; itt az „érték” kizárólag a gazdasági értéket jelenti (A ford.)

antinómia formájában jelennek meg, amelyben a társadalmi és a történelmi dimenzió nem jelenik meg. Ez az antinómia aztán újra kifejezésre jut, mint a pozitivistá és romantikus gondolkodásformák szembenállása. A fetiszált gondolkodás legtöbb kritikai analízise az előbbi antinómia egyik oldalára – ti. az úgynevezett polgári gondolkodásmódra – koncentrált, amely az absztraktot transzhisztorikusnak fogja föl, ezáltal elhomályosítva a fennálló viszonyok társadalmi és történelmi jellegét. Ebben az esszében a másik oldalra kerül a hangsúly: a lázadás és romanticizmus olyan formáira, amelyek önértelmezésükben polgár-ellenesek, de valójában a konkrétot abszolutizálják [hypostasize], és ezáltal a tőkés társadalmi viszonyok antinómiáján belül maradnak.

Az antikapitalista gondolkodás olyan formái, amelyek megmaradnak ennek az antinómiának a közvetlenségében, általában a kapitalizmust és ennek a társadalmi formációnak a sajátos jegyeit kizárólag az antinómia absztrakt dimenziójának megnyilvánulásaként fogják föl. Tipikusan a meglévő konkrét dimenzió ezután mint az absztrakt ellenpólusa jelenik itt meg, mint ami „természeti” és ontológiaiilag emberi, kívül állva a tőkés társadalom sajátos rendszerén. Így például a konkrét munka, például Proudhonnál, mint nem-kapitalista momentum tűnik föl, ami szembenáll a pénz absztraktságával. Az, hogy épp ez a konkrét munka magában hordozza a tőkés társadalmi viszonyokat, és azok által materiálisan meghatározott, nem válik a megértés részévé.

A kapitalizmus, a tőkeforma és a vele összekapcsolódó fétis további fejlődése során, az árufétisben benne rejlő naturalizáció egyre inkább biológiai értelmezést kap. A tizenhetedik és tizennyolcadik század mechanikus világnézete lassan visszaszorul, az organikus folyamatok átveszik a mechanikai egyensúly mint a fő fétisforma helyét. A fajelméletek burjánzása és a szociáldarwinizmus felemelkedése a késő tizenkilencedik században idevágó példák. A társadalmat és a történelmi folyamatokat egyre inkább biológiai terminusokban fogják föl. Itt most nem fejtem ki ennél jobban a tőkefétisnek ezt az aspektusát. Ami számunkra fontos, az az, hogyan változik meg a tőke észlelése. Mint fent már vázoltuk, az áru elemzésének logikai szintjén, a „kettős természet” lehetővé teszi a konkrét munka számára, hogy tisztán anyagi, kreatív folyamatként jelenjen meg, a tőkétől elválasztható módon, valamint az áru számára, hogy tisztán anyagi entitásként jelenjen meg, a közvetített társadalmi formák tárgyiasulása helyett. A tőke logikai szintjén ez a „kettős természet” lehetővé teszi az ipari termelésnek, hogy tisztán anyagi, kreatív folyamatként tűnjön föl, ami elválasztható a tőkétől. *Az ipari tőke ekkor a „természetes” kisiparos munká egyenesági leszármazottjaként jelenik meg, szemben a „parazitisztikus” finánctőkével.* Míg az előző „szervesen meggyökerezettnek [rooted]” tűnik, az utóbbi nem. Magának a tőkének – vagy ami a kapitalizmus negatív aspektusaként láttatik – megragadása kizárólag

absztrakt dimenziója külsődleges-látható formájának – a finánc- és kölcsöntőkének – kategóriáiban történik. Ebben az értelemben a biológiai interpretáció, amely szembeállítja a kapitalizmus konkrét dimenzióját mint „természetit” és „egészségest” a „kapitalizmussal” magával (már ahogy azt ebben az értelmezésben látják), nem áll ellentmondásban az ipari tőke és a technológia dicsőítésével. Mindketten ugyanis az antinómia „dologi” oldalán találhatók.

Ez utóbbi összefüggést gyakran félreértik. Ennek egy példája, amikor Norman Mailer a neo-romanticizmus (és a szexizmus) védelmében írt *A szex rabja* c. könyvében azt írja, hogy bár Hitler kétségtelenül a vérről beszélt, de aztán gépeket épített. A dolog lényege azonban épp az, hogy a fetiszizált „antikapitalizmus” e formája számára a vér ÉS a gép egyaránt az absztrakt konkrét ellenpéldái. A „természetre”, vére, a termőföldre, a konkrét munkára és a *Gemeinschaft*-ra helyezett pozitív hangsúly könnyen járhat kéz a kézben a technológia és az ipari tőke istenítésével.¹⁵ Ezt a gondolkodásformát így nem szabad anakronisztikusnak, a történelmi „egyidejűtlenséget” (*Ungleichzeitigkeit*) kifejeződéseként felfogni, ahogy a késő tizenkilencedik században felemelkedő fajelméleteket sem atavisztikusnak. Ezek történelmileg új gondolkodásformák és semmiképp sem korábbi jelenségek újbóli megjelenései. A biológiai természetiség hangsúlyozása miatt van az, hogy atavisztikusnak vagy anakronisztikusnak tűnnek. De ez az elképzelés maga már része a fétisnek, ami a „természetit” „lényegibbnek” és a gyökerekhez közelebb állónak látta, a történelem folyamatát pedig mint a „mesterséges” egyre fokozódó térryerését. Ezek a gondolkodásformák az ipari kapitalizmus kifejlődésével válnak erőteljessé. *Kifejeződései* annak az antinómikus fétisnek, amelyből kinő a gondolat, miszerint a konkrét „természeti”, és amely a társadalmilag „természetit” egyre inkább biológiai fogalmakban prezentálja. Épp a konkrét abszolutizálása és a tőke a külsődlegesen látható-absztrakttal való azonosítása az, ami olyan hasznossá teszi ezt az ideológiát a válságban lévő ipari kapitalizmus számára. A nemzetiszocializmus nem pusztán abban a nyilvánvaló értelemben állt a tőke érdekében, hogy hevesen antimarxista volt és hogy a náci szétrombolták a német munkásosztály szervezeteit. Szintén a tőke érdekeit szolgálta akkor, amikor a liberális kapitalizmustól a kvázi-államkapitalizmus felé mozdult el a tőkés rendszer. A tőke azonosítása a külsődlegesen látható-absztrakttal részben egybeesik a piaccal való azonosításával. Az „absztrakt” liberális állam elleni támadás elősegítheti a „konkrét” intervencionista állam kialakítását. Ez a fajta antikapitalizmus ezért csak látszólag néz a múltba vágyakozással. Mint a tőkefétis kifejeződése a valóságban lendülete nagyon is előre mutat. Ezáltal a kapitalizmus kisegítője a kvázi-államkapitalizmus felé való átmenet válságos időszakában.

Az „antikapitalizmus” ezen formája tehát az absztrakttal szembeni egyoldalú támadáson alapul. Az absztrakt és a konkrét nem mint egy

antinómia részei jelennek meg, ahol az absztrakt – az értékdimenzió – tényleges meghaladása magának az antinómiának – annak mindkét pólusával – történelmi meghaladása által lehetséges. Ehelyett amit itt kapunk az az absztrakt gondolkodás, az absztrakt jog (law), vagy más szinten a pénz és a fináncőtke egyoldalú támadása. Ebben az értelemben ez a gondolkodásforma antinómikus kiegészítője a liberális gondolkodásnak, ahol az absztrakt uralma nem kérdőjeleződik meg, és a pozitív és kritikai gondolkodás közti különbségtétel is elmarad. Ez az „antikapitalista” támadás azonban nem áll meg a absztrakció elleni támadásnál, hiszen az absztrakt dimenzió maga is megjelenik materiálisan is. A tőkefétis szintjén nem csak az antinómia konkrét oldalának naturalizálásáról és biologizálásáról van szó. A külsődlegesen látható absztrakt dimenzió is biologizálódik: a zsidók alakjában. A konkrét-anyagi és az absztrakt közötti ellentét az árjak és zsidók közötti faji ellentété válik. A modern antiszemitizmus biologizálja a kapitalizmust – kizárólag külsődlegesen látható absztrakt dimenziója fogalmaiban megragadva – mint a nemzetközi zsidóságot.

Ebben az értelmezésben a zsidók nem egyszerűen a pénzzel, a kereskedelem szférájával lesznek azonosítva, hanem magával a kapitalizmustal. A gondolkodás fetiszizált formája miatt azonban a kapitalizmus nem foglalja magában az ipart és a technológiát. A kapitalizmus kizárólag külsődleges látható absztrakt dimenziója formájában jelenik meg, amelyet aztán felelőssé tesznek minden olyan konkrét társadalmi és kulturális változásért, amelyet a modern ipari kapitalizmus gyors fejlődése kiváltott. A zsidók itt nem egyszerűen a tőke reprezentánsaként tűntek föl (ebben az esetben az antiszemita támadások sokkal inkább osztályspezifikusak lettek volna), hanem a tőke mint társadalmi forma nemzetközileg érvényesülő dominanciájának megfoghatatlan, pusztító, mérhetetlenül hatalmas erejének *megtestesüléseként*. Az antikapitalista elégedetlenség bizonyos formái a tőke külsődlegesen látható absztrakt dimenziójában találták meg célpontjukat, a zsidók konkrét alakjában, aminek oka, hogy az absztrakt és konkrét dimenzió antinómiájának köszönhetően a kapitalizmus így jelent meg sokak szemében, s nem az, hogy a zsidókat tudatosan azonosították az értékdimenzióval. Ez az „antikapitalista” lázadás ezért a zsidók elleni lázadás is volt. A kapitalizmus és negatív társadalmi következményeinek meghaladása a zsidók meghaladásával lett egyenlő.

IV.

Habár az effajta „antikapitalizmus” (amely áthatotta a nemzetiszocializmust) és a modern antiszemitizmus közötti immánens kapcsolatot körvonalaztuk, megmarad a kérdés, hogy a kapitalizmus absztrakt dimenziójának biológiai értelmezése miért a zsidókban találta meg cél-

pontját. Ez a választás az európai kontextusban korántsem volt véletlenszerű. A zsidók helyén nem állhatott volna bármelyik másik tetszőleges csoport. Ennek okai szerteágazóak. Az antiszemitizmus messzire visszanyúló története Európában, és a zsidók ezzel összefüggő azonosítása a pénzzel jól ismert. Az ipari tőke gyors terjeszkedése a tizenkilencedik század utolsó harmadában Közép-Európában egybeesett a zsidók politikai és közjogi felszabadításával. Robbanásszerűen megugrott a zsidók száma az egyetemeken, a szabadfoglalkozásúak [liberal professions] körében, az újságírásban, a művészetekben, a kereskedelemben stb., azaz a zsidók egyszer csak láthatóvá váltak a társadalomban, különösen azokban a szférákban és hivatásokban, amelyek terjeszkedőben voltak, és amelyek a társadalom újonnan kialakulóban lévő jellegével kapcsolódtak össze.

Sok más tényezőt is meg lehet nevezni. Van egy, amelyet én külön kiemelnék. Ahogy az áru mint társadalmi forma „kettős jellege” az absztrakt (pénz) és a konkrét közötti külsődleges antinómiában fejeződik ki, ugyanúgy a polgári társadalmat az állam és a civil társadalom közötti hasadás jellemzi. Ez a hasadás azt jelenti, hogy az egyén egyszerre állampolgár és magánszemély. Mint állampolgár az egyén absztrakt. Ez például kifejeződik a(z absztrakt) törvény előtti egyenlőségben, vagy az „egy ember egy szavazat” (legalábbis névlegesen érvényesülő) elvében. Személyként az egyén konkrét, aki konkrét osztályviszonyokba ágyazódik be, amelyek viszont „privátnak” vannak nyilvánítva, azaz a civil társadalom szférájához tartoznak, és nincs politikai kifejeződésük. Európában azonban az a nemzetelképzelés, ahol a nemzet tisztán politikai entitás, amely élesen elválik a civil társadalom szubsztancialitásától, sosem vált teljesen valósággá. A nemzet nem pusztán egy politikai, hanem konkrét entitás is volt, amelyet meghatározott a közös nyelv, történelem, tradíció és vallás. Ebben az értelemben az egyetlen csoport Európában, amely megfelelt az állampolgár tisztán politikai absztrakciója meghatározásának a zsidóké volt politikai emancipációjukat követően. A zsidók német vagy francia állampolgárok voltak, de nem igazán németek vagy franciák. A nemzet részei voltak absztrakt értelemben, de csak ritkán konkrét értelemben. Ezen túl, majdnem minden európai országban voltak zsidó állampolgárok. Az absztraktság jellege, amely nem csak az értékdimenzió közvetlen sajátja, hanem közvetett módon a polgári államé és jogé is, szorosan összekötődött a zsidókkal. Egy olyan periódusban, amikor egyre inkább a konkrétot istenítették az absztrakttal, a „kapitalizmussal”, a polgári állammal szemben, ez az összekötődés, ez az azonosítás fatálisnak bizonyult. A zsidók gyökértelenek, nemzetköziek és absztraktaak voltak.

V.

A modern antiszemitizmus tehát egy különösen kártékony fétisforma. Ereje és veszélye abban van, hogy átfogó világnézetet nyújt, amely magyarázatot nyújt és formát ad az antikapitalista elégedetlenség bizonyos formáinak úgy, hogy a kapitalizmus mindeközben intakt marad, azáltal, hogy a tőkés társadalmi formák megszemélyesítéseit támadja. Az antiszemitizmus e felfogása lehetővé teszi, hogy megragadva egy lényegi momentumát, a nácizmust egyfajta „megrövidült” [foreshortened] antikapitalista mozgalomként értsük meg, amelyet az absztrakt gyűlölete, a fennálló konkrét abszolutizálása és egy egyetlen célra összpontosító, kíméletlen – de nem szükségszerűen gyűlölettől elváltak – küldetéstudat jellemez: megtisztítani a világot minden gonosz eredetétől.

Az európai zsidóság kiirtása megmutatja, hogy igen erős leegyszerűsítés a nácizmust mint antikapitalista felhangokat is hordozó tömegmozgalmat leírni, ami legkésőbb 1934 („Röhm-puccs”) után levetette ezt a „bőrét”, amikor az már beteljesítette célját és megtörtént az államhatalom megszerzése. Először is, az ideologikus gondolkodásformák nem egyszerűen tudatos manipulációk. Másodsor pedig ez a nézet félreérti a nácizmus „antikapitalizmusának” természetét, hogy az milyen mértékben kapcsolódott össze lényegéből adódóan az antiszemita világnézettel. Auschwitz megmutatja ezt a kapcsolatot. Igaz, hogy az SA kissé túlságosan konkrét és plebejus antikapitalizmusát kidobták a hajóból 1934-ben, az antiszemita magot – azaz azt a meggyőződést, annak „tudását”, hogy minden gonosz gyökere az absztrakt, a zsidó – azonban nem.

A kapitalista üzem egy olyan hely, ahol értéket termelnek, amely „sajnos” konkrét javak termelésének formáját kell, hogy öltse. A konkrétot mint az absztrakt szükséges hordozóját termelik. A haláltáborok nem egy ilyen üzem borzalmas alakváltozatai voltak, hanem inkább groteszk, árja, „antikapitalista” tagadásaként kell látnunk őket. Auschwitz egy üzem volt az „érték elpusztítására”, azaz az absztrakt megszemélyesülésének megsemmisítésére. Szerveződése egy ördögi ipari folyamaté volt, amelynek célja a konkrét „felszabadítása” volt az absztrakt uralma alól. Az első lépés a dehumanizálás volt, azaz az emberi jelleg „maszkjának” letépése és annak leleplezése mik is a zsidók „valójában”: árnyékok, rejtjelek, absztrakciók, „*Müsselmänner*”. A második lépés az absztraktság megsemmisítése, füstté változtatása volt, közben kinyerve a konkrét anyagi „használati érték” utolsó darabjait: ruhát, aranyat, haját, szappant.

Auschwitz, nem pedig 1933, volt az igazi „német forradalom” – a fennálló társadalmi formáció valódi „megdöntése”. Ez a tett hivatott megszabadítani a világot az absztrakt zsarnokságától. Ennek során egyben a nácik „felszabadították” magukat az emberiség alól.

A nációk elvesztették háborújukat a Szovjetunió, Amerika és a britek ellen. Megnyerték viszont háborújukat, „forradalmukat” az európai zsidók ellen. Nem egyszerűen hatmillió zsidó gyermek, asszony és férfi meggyilkolását sikerült elérniük, hanem egy kultúra – egy igen öreg kultúra – elpusztítását is: az európai zsidóságét. Ezt a kultúrát egy olyan hagyomány jellemezte, amely komplex feszültségi viszonyban tartotta fönt a különöst és az általánost. Ez a belső feszültség egy külső feszültséggel párosult, ami a zsidók keresztény környezetükhöz való viszonyát jellemezte. A zsidók sosem voltak teljesen részei a körülöttük lévő nagyobb társadalomnak, miközben nem is különültek teljesen el tőle. Ennek következményei gyakran katasztrófálisak voltak a zsidók számára. Máskor viszont igen gyümölcsözők. Ez a feszültségi viszony az emancipációt követően a legtöbb zsidó tudatában mintegy mélyen leülepedett. Ennek a különös és egyetemes közötti feszültségnek a végső megoldása a zsidó hagyományban az idő, a történelem függvénye: a Messiás eljövetele. Talán a szekularizáció és asszimiláció folyamatában az európai zsidóság egyszerűen feladta volna ezt a feszültségi viszonyt. Talán ez a kultúra fokozatosan eltűnt volna mint élő hagyomány, mielőtt még a különös és egyetemes közötti feszültség föloldódott volna. Ezt a kérdést már soha nem fogjuk tudni megválaszolni.

A „múltból tanulni” az antiszemitizmus, a „megrövidült” antikapitalizmus történelmi tapasztalatából való tanulást is kell, hogy jelentse. Súlyos hiba lenne a baloldal részéről, ha a kapitalizmust csak a tőke antinómiája absztrakt dimenziójának fogalmaiban fogná föl, legyenek azok akár a technokratikus uralom, vagy az absztrakt ész fogalmai. Hasonlóképpen, kivételesen óvatosnak kell lennünk az olyan jelenségekkel szemben, mint a pszichoterápia új formái, amelyek az érzelmeket a gondolkodással állítják szembe, vagy az ökológia társadalmi problémájának biologisztikus felfogásai. Minden olyan „antikapitalizmus”, amely az absztrakt közvetlen tagadására törekszik és dicsőíti a konkrétot – ahelyett, hogy tekintetbe venné gyakorlati és elméleti szempontból, mit jelentene mindkettő történelmi meghaladása – legjobb esetben tehetetlen társadalmi és politikai szempontból a tőkével szemben. Legrosszabb esetben veszélyes, még ha az általa kifejezett igények emancipatórikusnak is tekinthetők. A baloldal valaha elkövette azt a hibát, hogy azt hitte monopóliuma van az antikapitalizmus fölött, illetve, ezt megfordítva, hogy az antikapitalizmus minden formája legalábbis potenciálisan progresszív. Ez a hiba fatálisnak bizonyult, nem utolsósorban épp a baloldal számára.

- ¹ Magával a filmmel kapcsolatban a nyugatnémet sajtóban sok kritika kommersz és trivializáló jellegére koncentrált. Véleményem szerint a film más aspektusai, az NSZK körülményei között, sokkal fontosabbak voltak. A film bizonyos gyengeségei épp abban rejlettek, ami miatt képes volt széles körben érzelmi reakciókat kiváltani. Egy konkrét zsidó család sorsának bemutatása például lehetővé tette és elősegítette az áldozatokkal való részvételt. A német közönség egyszerűen csak azt vehette észre, hogy azonosul a zsidókkal, amit könnyebbé tett az, hogy egy asszimilálódott középosztálybeli családról volt szó. Hatmillió zsidó meggyilkolásának tudatosulása ezáltal mélyebbre vált. Az ábrázolás módja és a rá adott válasz azonban a fajgyűlölettel szembeni liberális válasz korlátain belül marad, és nem néz szembe többségelvű [majoritarian] implikációival. Azáltal, hogy itt csak reagálunk a Másik fajgyűlölő és antiszemita negatív értékelésére, gyakran megtagadjuk a Másik tényét, illetve az ahhoz való jogot. Ami ezáltal nem kerül felszínre, az az, hogy nem csak hat millió zsidó ember életét oltották ki, hanem az európai zsidóság életét is. Az azonosulási lehetőségét felerősítve a film elhomályosította annak a belátását, hogy egy másik népet, egy másik kultúrát semmisítettek meg. Másik gyengesége a filmnek az volt, hogy a gettók és táborok körülményeinek bemutatása messze elmaradt a valóság borzalmait mögött. De épp ezáltal vált lehetségessé a közvélemény elborzadása. Az emberek képesek voltak a látottak befogadására, ellentétben a dokumentumfelvételek szinte felfoghatatlan borzalmi esetében, amit sokan képtelenek befogadni, mert az áldozatokat dehumanizált – élő vagy halott – csontvázzakként mutatják meg, és amelyek gyakran negatív, defenzív jellegű választ váltanak ki. Végül pedig, a film a zsidók üldözését és kiirtását tisztán fenomenologikusan közelítette meg. Nem történt kísérlet az antiszemitizmus megmagyarázására vagy a nemzetiszocializmus történelmi és társadalmi dimenzióinak körülírására. De talán épp ez a hiány kényszerítette rá az embereket, hogy szembenézzenek magával a jelenséggel, ne pedig analitikus kategóriák vagy moralizáló általánosságok mögé bújanak.
- ² Kelet-Németországban minden zsidó, politikai háttérétől függetlenül, magasabb nyugdíjat kap az államtól. Ugyanakkor ezt a kiemelt nyugdíjat nem mint zsidók kapják, hanem mint „antifasiszták”.
- ³ A film (fiktív) náci főszereplőjét Dorfnak hívták.
- ⁴ Miközben Rudolf Augstein a *Spiegel*-nél szerkesztőségi cikkében azt hangsúlyozta, hogy nem tudott róla mi történt (habár nem keresett mentségeket tudatlanságára), a *Stern* Henri Nannen-je cikkében ítéletet mondott saját maga fölött, mivel tudta, hogy mi történik és mégsem tett semmit, sőt továbbra is büszkeséggel viselte a *Luftwaffe* egyenruháját. Egy drámai jelenetet is láthattunk a TV-ben, amikor egy, a közvélemény reakciójáról tudósító hírbemondó, számos korábbi tagadó nyilatkozata után, egyszer csak megszakította riportját, hogy személyes nyilatkozatot tegyen. Mint bevallotta a háború alatt az Atlanti-óceánon egy tengeralattjárón szolgált. Még az ott lévők is tudtak Auschwitz-ról.
- ⁵ Már 1940-ben Heydrich *Sicherheitsdienst*-je azoknak a – többségükben, mint tudjuk, a keleti fronton szolgáló – német katonáknak „problémájáról” beszél, akik a frontról visszatérve elmondták tapasztalataikat.

- ⁶ Nem gondolom, hogy a nagyobb mértékű társadalmi reakció hiánya a Szövetségesek 1945-t követő konzervatív politikájának lett volna betudható. Az „antifa” bizottságok kicsik és elszigeteltek voltak. A náci táborokból kiszabadult antifasisztákat korántsem ünnepelte a társadalom.
- ⁷ Theweleit: *Männerphantasien* [Férfifantáziák], Roter Stern Verlag, Frankfurt 1977. A könyv a férfifantáziák dokumentumainak és interpretációjának gazdag forrása. Mint a szexista pszichés struktúrák elemzése azzal a gyenge ponttal rendelkezik, hogy patriachátus náciizmushoz fűződő viszonyának vizsgálata eltorzul, mivel az utóbbit lényegében az előbbivel próbálja megmagyarázni. A náciizmus természetesen szexista volt. Azonban nem ez volt megkülönböztető jegye. A kettő összemosásával Theweleit a nemzetiszocializmusra nem specifikus kategóriát használ fel a jelenség specifikumának megmagyarázására (analóg módon a „tőke” kategóriájának használatához az objektíviztikus elméletekben). Ezáltal a náciizmus specifikuma feloldódik és a probléma akként merül föl, hogy lehetséges-e „nem-fasiszta” férfiről beszélni (44. o.). Más szavakkal egy történelmileg sajátos jelenség szubjektív dimenziójának elemzési kísérlete egy szubjektíviztikus, transzhisztórikus, nem-specifikus ideológiává válik. A *Männerphantasien* hatalmas siker volt Németországban. Nagy terjedelemben és rendkívül pozitív hangnemben foglalkozott vele a liberális média. (Egy teljes oldal a *Die Zeit*-ban.) Ezzel párhuzamosan a baloldali „szcénán” belül is rendkívül népszerű volt. Véleményem szerint pontosan az tette olyan népszerűvé, amit az imént kritizáltam: a náci múltnak ez az értelmezése „trendi” – egyfajta nem túl autentikus tiszteletkifejezés a nőmozgalmak iránt – és olyannyira nem-specifikus, hogy a nemzetiszocializmus németországi sikerének problémája általában „a férfiak” problémájává alakul át, konkrét időtől és tértől elvonatkoztatva.
- ⁸ Egy nem is olyan ritkán hallott indoklás egyes baloldaliaktól arra, hogy miért nem nézték meg a „Holokauszt”-ot, az, hogy tudomásuk szerint a TV-film cionista propaganda. Ez az érvelés elfeledkezik arról a nyilvánvaló tényről, hogy az európai zsidóság kiirtása volt az, amiért a legtöbb zsidó szimpaticizálni kezdett a cionizmussal 1945 után. Ez nem egyszerűen a nácioknak volt köszönhető, hanem a román, ukrán, litván, horvát, flamand és francia antiszemita és fasiszták lelkesedésének, hogy segítsenek a nácioknak, valamint az amerikaiak és britek által gyakorolt „jóindulatú elnézésnek”. A cionizmus mint nacionalista válasz azután vált meggyőzővé sok zsidó számára, miután megtapasztalták, hogyan válik a „zsidó világozszeesküvés” projekciójának kifordítása valósággá nemzetközi „özszeesküvésné” a zsidók ellen. A cionizmus tömeges zsidó támogatása gyökereinek megértése nem jelenti azt, hogy elfogadnánk, vagy támogatnánk a cionista politikát. Hasonlóképpen megérteni a palesztin választ a több évtizednyi cionista elnyomással szemben nem teszi szükségsszerűvé, hogy egyetértünk az olyan radikális nacionalistákkal, mint George Habash vagy Wadie Haddad. Az ilyen megkülönböztetéseket nem olyan nehéz megtenni, ez igazán nem jelenthet problémát. Egy német baloldalinak talán nem kötelessége az európai zsidóság kiirtásával foglalkoznia a cionizmus realitásai miatt?
- ⁹ Az egyetlen közelmúltbeli példa a nyugatnémet médiában a zsidók náci általi kiirtásának kvalitatív specifikálására Jurgan Thorwald cikke volt a *Der Spiegel*-ben (1979. február 5.).
- ¹⁰ Ld. pl. N. Cohen Warran: *Warrant for Genocide*, London, 1967.
- ¹¹ Horkheimer: *Die Juden und Europa*, 1939.

- ¹² George Mosse: *The Crisis of German Ideology*, New York, 1964.
- ¹³ Marx kritikájának episztemológiai dimenziója A tőke egészében immanensen ott van, de csak az áru elemzésének kontextusában van explicite kifejtve. A fétisfogalom alapja Marx az árurol, a pénzről, a tőkérel mint társadalmi formákról – nem pedig mint egyszerű gazdasági fogalmakról – szóló elemzése. Elemzésében a társadalmi viszonyok tőkés formái nem közvetlenül jelennek meg, hanem materiális formákban nyilvánulnak meg. Mint az elidegenedés kifejeződései ezek a társadalmi viszonyok anyagivá vált formái önálló életre kelnek és visszahatva formálják a társadalmi cselekvést és gondolkodást is. Az áru mint forma például a társadalmi dimenziók kettősségét reprezentálja (érték és csereérték), amelyek kölcsönhatása révén ez a kategória egyszerre fejez ki „tárgyasult” társadalmi viszonyokat, illetve gondolkodásformákat. Ettől igen eltérően a fősodrú marxista hagyományban ezek a kategóriák mint a „gazdasági alap” elemei jelennek meg, míg a gondolkodás a felépítmény része, amit az osztályérdekekből (és osztályigényekből) kell levezetni. Ez a fajta funkcionalizmus – ahogy fent már érveltünk mellette – nem tudja adekvátan megmagyarázni a zsidók kiirtásának „diszfunkcionális” jellegét. Általánosanabb értelemben nem tudja megmagyarázni, hogy egy adott gondolkodásforma, ami természetesen érdekében állhat bizonyos társadalmi osztályoknak és más csoportoknak, miért rendelkezik a maga specifikus tartalmával. Ugyanez vonatkozik az ideológia (és a vallás) felvilágosodásbeli elképzelésére, ahol ez utóbbiak tudatos manipuláció temékeiként jelennek meg. Egy adott ideológia tömeges támogatottsága arra utal, hogy van rá affinitás, amelynek gyökerét meg kell magyarázni. A marxi megközelítés, amelyet továbbfejlesztett Lukács, a frankfurti iskola és Sohn-Rethel, ugyanakkor azokkal a tradicionális marxizmusra adott egyoldalú reakciókkal is szembenáll, amelyek feladtak minden komolyabb erőfeszítést, hogy a különböző gondolkodásformákat történetileg megmagyarázzák, és minden ilyen kísérletet „redukcionista” tekintenek.
- ¹⁴ Proudhon, aki ebben az értelemben a modern antiszemitizmus egy őseként fogható föl, ennek megfelelően azt gondolta, hogy a pénz – a külsődleges látható közvetítő – megszüntetése megszüntetné a tőkés viszonyokat is. Nem ismerte föl, hogy a kapitalizmust közvetítéseken keresztül működő társadalmi viszonyok jellemzik, amelyek egyik kifejezési formája, nem pedig oka, a pénz. Más szavakkal Proudhon egy megjelenési formát – a pénzt, mint az absztrakt tárgyasulását – összetévesztett a kapitalizmus lényegével.
- ¹⁵ A nemzetiszocializmus azon elméletei, amelyek „antimodernnek” vagy „irracionalistának” állítják be, nem tudják megmagyarázni e két momentum összefüggését. Az „irracionalizmus” kifejezése nem kérdőjelezi meg az uralkodó „racionalizmust”, és nem tudja megmagyarázni a pozitív viszonyt az „irracionalista”, „biologisztikus” ideológia és az ipar és technológia rációja között. Az „antimodern” kifejezése nem veszi tekintetbe a náciizmus nagyon is modern aspektusait és nem tudja megmagyarázni, miért támadták a modernség bizonyos aspektusait, miközben másokat nem. Valójában mindkét analízis egyoldalú és a fent vázolt antinómiának csak az egyik, absztrakt dimenzióját reprezentálják. Tipikusan kritikátlanul védelmezik ezért a nem-fasiszta „modernitást” vagy racionalitást. Így nyitva hagyták az ajtót olyan új egyoldalú (ezúttal baloldali) kritikák számára (mint amilyen M. Foucault-é vagy A. Glucksman-é), amelyek a modern tőkés civilizációt kizárólag az absztrakt terminusaiban mutatják be. Mindezek a megközelítések nem csak hogy nem teszik lehetővé a náciizmus egy olyan elméletét, amely adekvát

magyarázatot ad a „vér és gép” kapcsolatra, hanem azt sem tudják megmutatni, hogy az absztrakt és a konkrét vagy a pozitív ész és az „irracionalizmus” ellentéte nem egy abszolút jellegű választás paraméterei, hanem úgy viszonyulnak egymáshoz mint ugyanazon esszencia kettős látható dimenziójának antinómikus kifejeződései: ez az esszencia pedig a tőkés társadalmi formációra jellemző társadalmi viszonyok összessége. (Ebben a tekintetben Lukács *Az ész trónfosztásában* – a náci brutalitásától visszarettenve – visszaesik korábbi önmagához képest a polgári gondolkodás antinómiáinak kritikai elemzése tekintetében, amit 25 évvel korábban a *Történelem és osztálytudat*ban végrehajtott.) Ezek a megközelítések újratermelik ezt az antinómiát, ahelyett, hogy elméletileg meghaladnák.

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

(Eredeti megjelenés: New German Critique No. 19, Special Issue 1: Germans and Jews (Winter, 1980), pp. 97-115)